

Sahih Kırâatlerin Arap Lehçeleriyle İlişkisi Üzerine

Doç. Dr. Mustafa ALTUNDAĞ*

Abstract

It is a fact that the Qur'an has been read in different ways since Prophet Muhammad. What made the different ways of reading come into being? There are some Prophetic traditions explaining that the Qur'an was revealed in seven forms (*al-niruf al-sab'a*). In spite of that the matter has not been satisfactorily clarified. Many Muslim scholars attempted to relate the different forms to the linguistic situation. To a large number of them, seven forms, which were mentioned in the traditions, meant that the Qur'an had been revealed in various Arab dialects. This article tries to analyze the relationship between living Arab dialects at the time of the Prophet and various readings of the Qur'an within the limits of the ten canonical reading systems (*al-qiraat al-ashr*).

A. Giriş

Kur'an tarihinin en önemli ve en karmaşık konularının başında kırâatler meselesi gelir. Klasik dönemde kırâatler konusunda yapılan çalışmalar daha çok, bunların belli imamlara göre tasnif edilmesi ve bu imamların, kaynağı Hz. Peygamber'e kadar uzanan Kur'an'ı okuyuş esaslarının ele alınması gibi konularda yoğunlaşmıştır. Bu çalışmalarda ayrıca Kur'an'ın farklı şekillerde okunmasının ardında yatan meşhur "yedi harf" konusu da gündeme gelmiştir. Hz. Peygamber'in hadisinde geçen "yedi harf"e getirilen yorumlardan birisi de Kur'an'ın değişik Arap lehçelerine göre inmiş olmasıdır. İşte bu noktada kırâat farklılıklarıyla Arap lehçeleri arasında yakın bir alâkanın kurulduğu görülmektedir. Klasik kaynaklarda bu alâkaya dikkat çekilmekle birlikte, konu gereği kadar işlenmemiştir. Öte yandan dil âlimlerinin özellikle "fikhü'l-luga" konusundaki eserlerinde Arap lehçeleri hakkında geniş sayılabilecek ölçüde bilgi verilmiş, bu yapılırken de zaman zaman kırâatlere atıfta bulunulmuştur. Aslında tâbiîn müfessirlerinden Mücâhid "Allah'a ve âhiret gününe inanan kimsenin, Arap lehçelerini bilmeden Allah'ın kitabı hakkında söz söylemesi helâl olmaz" derken¹ genel anlamda tefsir-lehçe ilişkisine dikkat çektiği gibi kırâat-lehçe ilişkisine de işaret etmiş olmaktadır.

Son zamanlarda da gerek Arap lehçeleri gerekse kırâatler konusunda araştırmalar yapmaya yönelen bilim adamları eksik olmamıştır. Bu araştırmacılarından

* MÜ İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Zerkeşi, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim), Kahire 1376/1957, I, 292.

bir kısmı kırâatlerin Arap lehçeleriyle alâkasını da gündeme getirmişlerdir ki onların bu çalışmalarının önemli bir kısmına bu makalede atıfta bulunulmuştur.

Bu çalışmada kırâatlerin Arap lehçeleriyle olan alâkası müstakil olarak ele alınacak ve böylece Kur'an'ın farklı şekillerde okunuşunun dayandığı temeller ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu yapılırken meseleye sahih kabul edilen on kırâat çerçevesinde ve geniş bir perspektiften bakılmaya gayret edilecek, ancak bir makale hacmini aşmaması için örneklendirmeler sınırlı tutulacaktır.

Makalede sık sık "Bu kıraat Temim lehçesini yansıtmaktadır.", "Bu kıraat Kureyş lehçesine aittir." gibi on kırâat imamının okuyuş tarzları belli kabilelere nisbet edilmektedir. Bu ifadelerden kasıt ilgili kırâat imamının Hz. Peygamber'e dayanan okuyuş şeklinin o kabilenin lehçesine uyduğunu belirtmektir. Yoksa o ifadeler, kırâat imamının seleften rivâyete dayanmaksızın bir lehçeyi tercih edip Kur'an'ı ona göre okuduğu şeklinde kesinlikle anlaşılmalıdır.

Okuyucuya kolaylık sağlaması amacıyla çalışmanın sonuna on kırâat imamını ve râvilerini içeren bir liste ilâve edilmiştir.

B. Arap Lehçeleri

Kur'an'ın indiği dönemde Arap dilinin en belirgin özelliklerinden birisini lehçe farklılıkları oluşturmaktaydı. Aslında hemen her dil için söz konusu olan bu durum günümüz Arapça'sı için de geçerlidir. Geniş çaplı araştırmaların konusunu teşkil eden Arap lehçeleri hakkında, burada makalenin asıl konusu incelenirken gerekli olabilecek kadarıyla bilgi verilecektir.

Klasik Arapça olarak da adlandırılan Kur'an'ın indiği dönem Arapça'sını çok çeşitli lehçeler beslemekteydi. O dönemde mevcut hemen her kabilenin kendine özgü lehçesi bulunmaktaydı. Mekke ve Medine gibi nisbeten kültür ve medeniyetin ileri düzeyde olduğu merkezlerde lehçeler üstü ortak bir dil oluşmaktaysa da kabileler arası yaygın lehçe farklılıkları varlığını canlı olarak sürdürmekteydi. İslâm'ın sonraki asırlarında Arap dili üzerinde yapılan çalışmalarda bu lehçe farklılıkları önemli bir rol oynamıştır.

Klasik kaynaklarda kaydedildiğine göre Arap lehçeleri arasındaki farklılıklar yirmiyeye yakın noktada kendini göstermektedir. Bir kısmının fasih kabul edilmediği bu farklılıkları ana hatlarıyla şu şekilde tasnif edebiliriz:²

1. Kelimeyi Seslendirme Farklılıkları

a) Teltele. Muzârî fiillerin ilk harfi Hicaz lehçesinde, özellikle Kureyş, Hevâzin, Ezd-i Serât ve Hüzeyl'in bazı kollarında üstün harekeli iken başta Esed

² Bu konuda bilgi için bk. İbn Fâris, *es-Sâhibî fi fihri'l-luga ve süneni'l-Arab fi kelâmihâ*, Beyrut 1382/1963, s. 48-56; Süyûtî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luga ve envâihâ* (nşr. Muhammed Ahmed Câdülmevlâ v.d.ğ.r.), Kahire, ts., I, 255-257.

olmak üzere Kays, Temîm, Rebî'a, Behrâ gibi kabilelerin teltele (telteletü Behrâ) adı verilen lehçelerinde esre harekelidir. Hicazlılar'ın تَعْلَمُ (ta'lemu), نَسْتَعِينُ (nesteînü), تَسْوَدُّ (tesveddü) şeklinde telâffuz ettikleri kelimeler, teltele adı verilen lehçede تَعْلَمُ (ti'lemu), نَسْتَعِينُ (nisteînü), تَسْوَدُّ (tisveddü) şeklinde telaffuz edilmekteydi.³ Sahih kıraatlerde görülmeyen teltele, Ali Abdülvâhid el-Vâfi'nin belirttiğine göre, son asırlarda Mısır'daki halk dilinde yaygın olarak varlığını sürdürmektedir.⁴

b) Sâkin harften sonra yine sakin harfin gelmesi durumunda birincisine hareke verilirken bazı lehçelerde ötre bazılarında ise esre hareketin verilmesi de lehçe farklılıklarındandır. Meselâ Hicaz gibi bazı lehçelerde اشْتَرُوا الصَّلَاةَ (işteravü'd-dalâlete) denilerek vâv harfi ötre hareke ile, diğer bazı lehçelerde ise اشْتَرُوا الصَّلَاةَ (işteravi'd-dalâlete) denilerek vâv harfi esre hareke ile seslendirilmiştir.⁵

c) Mâzî fiillerin ortasında yer alan harekeli harfleri Temîmliler bazan sâkin olarak telaffuz etmekteydi. Meselâ Kureys'in كَتَبَ (ketebe), عَفِيَ (ufiye) şeklinde telaffuz ettiği fiilleri Temîmliler كَتَبَ (ketbe), عَفِيَ (ufye) şeklinde seslendirmekteydi. Kelimedeki harfin harekeli veya sâkin olarak telaffuz edilmesi bazı isimlerde de görülür ki bunlara ait örneklere "Kirâatlerin Lehçelerle Alâkası" başlığı altında (bk. D şıkkı) yer verilecektir.

d) Feth ve imâle.

e) Hemzenin tahkik ya da tahfifi.

f) Te'nîs (dişilik) tâsında vakf durumu.

g) İdgâm-izhar. (Bu konularla ilgili bilgiler de D şıkkında verilecektir).

2. Kelimedeki Bir Harfin Başka Bir Harfe Dönüşmesi

a) An'ane (العنة). Temîm ile Temîm'e komşu Kays, Esed, Tay gibi bir çok kabilede rastlanan bu lehçede başlangıç konumundaki elifler ayın harfine dönüşür; meselâ اَنَّكَ (enneke) yerine عَنَّكَ (anneke), اَسْلَمَ (esleme) yerine عَسْلَمَ (asleme) denir.⁶ Bu lehçe günümüzde Yemen, Şam'ın kırsal kesimleri, Mısır'ın Saîd bölgesi gibi mıntikalarda yaygındır.⁷

³ İbn Cinnî, *el-Hasâis* (nşr. Muhammed Ali en-Neccâr), Beyrut 1376/1957, II, 11; a.m.f., *el-Muhtesab fi tebyîni vücûhi şevâzî'l-kirâât ve'l-idâhi 'anhâ* (nşr. Ali Necdî Nâsif v.d.ğ.r.), Kahire 1415/1994, I, 330; Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 255; Mes'ûd Bûbü, *Fî fikhî'l-lugati'l-Arabiyye*, Dimaşk 1415/1995, s. 26; Subhî Sâlih, *Dirâsât fi fikhî'l-luga*, Dimaşk 1379/1960, s. 66-67.

⁴ Ali Abdülvâhid Vâfi, *Fikhü'l-luga*, Kahire, ts., s. 126.

⁵ Subhî Sâlih, *Dirâsât*, s. 101.

⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II, 11; Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 221-222, Subhî Sâlih, *Dirâsât*, s. 62, 89; Bûbü, *Fî fikhî'l-luga*, s. 22-23.

⁷ Bûbü, *Fî fikhî'l-luga*, s. 24 (1 nolu dipnot).

b) Ac'ace (المجمعة). Kudâ'a ile Benî Sa'd, Benî Hanzele, Tay gibi kabilelerin bazı kollarında görülen ac'acede şeddeli yâ harfi cîm harfine dönüşür; meselâ "Temîmiyy" yerine "Temîmicc" denir.⁸

c) İstintâ' (الإستطاع). Sa'd b. Bekir, Hüzeyl, Ezd, Kays, Ensâr ve bazı Yemenliler'in sâkin ayın harfini nûna çevirmesi şeklinde ortaya çıkar; onlar meselâ أُعْطِنَا (a'taynâ) yerine أَلْطِنَا (entaynâ) derler.⁹ Ali Abdülvâfi, bu lehçeye son zamanlarda Irak'taki bazı bölgelerde rastlandığını belirtir.¹⁰

d) Şenşene (الشنشنة). Yemenliler'in kaf (ك) harfini şîn harfine çevirmeleriyle ortaya çıkan lehçedir. Onların hacda لَبَيْكُ (lebbeyk) yerine لَبَيْشُ (lebbeys) demeleri meşhurdur.¹¹

e) Fahfaha (الفحفاحة). Hüzeyl ve Sakîfe ait olduğu belirtilen bu uygulamada, حتى (hattâ) yerine عَتَى (attâ) denmesinde olduğu gibi, hâ harfi ayın harfine dönüşür. Hüzeyl kabilesinden olan İbn Mes'ûd'un Yûsuf sûresinin 35. âyetinde geçen حَتَّى (hattâ) kelimesini عَتَى (attâ) tarzında okuduğunu öğrenen Halife Ömer'in bir mektup yazarak ondan Kur'an'ı Hüzeyl lehçesine göre değil Kureys lehçesine göre okutmasını istediği nakledilir.¹²

Harf değişimi şeklinde görülen lehçe farklılıkları oldukça fazladır. أَوْلَاكُ (ülâike) kelimesindeki hemzenin bazı lehçelerde lâm harfine dönüşerek أَلَاكُ (ülâlîke) şeklinde seslendirilmesi, bazı lehçelerde اَمَّا (emmâ) edatının اَيْمًا (eymâ) şeklini alması gibi.

Ayrıca bir fiilin birlikte kullanıldığı edatın farklılık arzemesi de lehçe farklılıklarıyla alâkalıdır. Benî Ka'b b. Rebî'a'nın رَضِيَ اللهُ عَنْكَ (radiyallâhü anke) yerine رَضِيَ اللهُ عَلَيْكَ (radiyallâhü aleyke) demeleri bu farklılığa örnek teşkil eder.¹³

3. Kelimedeki Bir Harfin Takdim veya Te'hîr Edilmesi

صَاعِقَةٌ (sâ'ika) kelimesinin Temim lehçesinde صَاقِعَةٌ (sâkia) şekline dönüşmesi gibi.¹⁴

4. Kelimenin Harf İlavesiyle Telaffuz Edilmesi

a) Keşkeşe (الكشكشة). Rebîa, Mudar, Temîm, Bekir ve bu kabilelere yakın olan bazı Esed kollarında görülen keşkeşe, hitâb kâfından (özellikle müennes olanından) sonra şîn harfi getirmekle ortaya çıkar. Bu lehçede meselâ عَلَيْكَ

⁸ Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 222; Subhî Sâlih, *Dirâsât*, s. 61-62; Bübû, *Fî fikhil'l-luga*, s. 29.

⁹ Bübû, *a.g.e.*, s. 24-25.

¹⁰ Vâfi, *Fikhil'l-luga*, 124.

¹¹ Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 222; Subhî Sâlih, *Dirâsât*, s. 62.

¹² İbn Cinnî, *el-Muhteşeb*, I, 343; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît*, Dârü'l-fikr, 1403/1983, V, 307.

¹³ Müberred, *el-Kâmil* (nşr. Muhammed Ahmed ed-Dâfi), Beyrut 1406/1986, II, 722.

¹⁴ bk. Müberred, *a.g.e.*, II, 841.

(aleyk) yerine **عليكش** (aleykiş) denilmekte, hattâ bazıları kâf harfini kaldırıp "aleyş" şeklinde telaffuz etmektedir.¹⁵ Bu lehçeye günümüzde Irak, Küveyt, Şâm'ın kırsal kesimleri, Filistin ve Yemen gibi bölgelerin bazı mıntıklarında rastlanmaktadır.¹⁶

b) Harf ilavesinin kelime içerisinde yapıldığı lehçeler de bulunmaktadır; **أَنْظُرُ** (enzuru) yerine **أَنْظُورُ** (enzûru) denmesi gibi.

5. Kelimeyi Oluşturan Harflerden Birinin Düşmesi

Hicazlılar'ın **اسْتَحْيَتْ** (istahyeytü) şeklinde iki yâ ile telaffuz ettikleri kelimeyi Temümliler'in bir yâ ile **اسْتَحْيَتْ** (istehaytü) şeklinde telaffuz etmeleri bunun bir örneğini teşkil eder. Nitekim on dört kıraat imamından biri olan İbn Muhaysın Bakara sûresinin 26. âyetindeki **يَسْتَحْيِي** (yestahyi) kelimesini bir yâ ile **يَسْتَحْيِي** (yestahî) şeklinde okumuştur.¹⁷

6. İştikak (Etimoloji) ve Sarf (Morfoloji) Sahalarındaki Lehçe Farklılıkları

7. İrâb Farklılığı

8. Lugat ihtilâfı

(Bu konular hakkında D şıkında geniş bilgi verilecektir).

Yukarıda ana hatlarıyla verilen lehçeler içerisinde Kureyş lehçesi diğerlerine göre daha üstün bir konuma ulaşmıştır. Meselâ o, Temîm'in 'an'ane'sinden, Reb'â'nın 'keşkeşe'sinden, Behrâ'nın 'teltele'sinden ve yukarıda adı geçmeyen bir çok lehçeden daha fasih kabul edilir.¹⁸ Kureyş lehçesinin daha fasih oluşunda dînî, coğrafi, sosyal, ticârî vb. bir çok unsurun etkili olduğu kesindir.¹⁹ Meselâ, Kureyşliler değişik amaçlarla sürekli olarak Mekke'ye gelen diğer kabile mensuplarının lehçelerini öğrenme ve bunlar içerisinde güzel bulduklarını seçip alma imkânı bulabilmişler, bu da Kureyş lehçesini seçkin bir yere getirmede önemli bir unsur olmuştur.²⁰

Dil âlimleri, lehçeler içerisinde fasih olanların tercihe şayan olduklarını ifade etmekle birlikte, yaygın olup olmamasına bakılmaksızın her birinin Arap dili açısından delil niteliği taşıdığını belirtirler. Meselâ, olumsuzluk bildiren "mâ"

¹⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II, 11; Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 221; Subhî Sâlih, *Dirâsât*, s. 60-61; Bûbû, *Fî fikhî'l-luga*, s. 22.

¹⁶ Bûbû, *a.g.e.*, s. 22 (3 nolu dipnot).

¹⁷ Bennâ, Ahmed b. Muhammed, *İthâfû fuzalâi'l-beşer bi'l-kırâati'l-erbaate aşer* (nşr. Şa'bân Muhammed İsmail), Beyrut 1407/1987, I, 382.

¹⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II, 11; Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 211; diğer lehçeler için bk. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II, 10-12; Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 221-226, Bûbû, *Fî fikhî'l-luga*, s. 21-34, İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraatı*, İstanbul 1995, s. 17-20.

¹⁹ bk. Karaçam, *a.g.e.*, s. 20-24.

²⁰ İbn Fâris, *es-Sâhibî*, s. 52-53; Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 284; Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 209-210, 221.

edatı Hicaz lehçesinde haberini nasb ederken, Temim lehçesinde böyle bir işlev görmez; her iki kullanım da geçerlidir, birini kabul edip diğerini reddetmek doğru olmaz. Belki lehçelerden biri diğerine göre daha yaygın, kabule şâyan, kuvvetli görülebilir. Dolayısıyla bir kimse çok fasih sayılmayan bir lehçeye göre konuşsa Arap dilini yanlış kullanmış sayılmaz; yalnızca en iyi lehçeyi kullanmada hatalı davranmış kabul edilebilir.²¹

Arap lehçeleri arasında yarımadanın kuzeyinde yer alan Kureyş'in yanı sıra doğu bölgesinde yer alan Temîm de etkin bir yere sahiptir. Kureyş Hicaz bölgesinde başı çekerken Temîm de Necid bölgesinde önemli bir ağırlığa sahip olmuştur. Her iki kabilenin lehçeleri daha sonraki dönemlerde dilciler tarafından çokca delil getirilmiş, dildeki kıyasların çoğu bu iki lehçeye göre yapılmıştır.²² Hicaz ve dolayısıyla Kureyş, dönemin kültür ve medeniyet ortamının lehçesini, Temîm ise daha çok bedevî lehçeyi temsil etmiştir. Bu yüzden Hicaz lehçesi genelde daha ince ve yumuşak, Temîm ise daha kalın ve sert niteliktedir. Nitekim bir çok kelimeyi seslendirmede Hicazlılar'ın ince olan esre harekeyi (rıdvân, mirye, kıdve gibi), Temîmliler'in ise kalın olan ötreyi (rudvân, mürye, kudve gibi) tercih ettikleri görülür. İtbâk harflerinden (sâd, dâd, tı, zı) sonra gelen tâ (ت) harfinin tı'ya (ط), birçok kelimedede sîn (س) harfinin sâd'a (ص) dönüşmesi de Temîm lehçesinin özelliklerini yansıtır. Benzer şekilde Temîmliler genelde kaf (ق) harfini kef (ك) harfine tercih etmişlerdir.²³ Tekvîr sûresinin 11. âyetinde geçen كُنْطُتْ (küşitat) kelimesinin İbn Mes'ûd'un mushafında قُنْطُتْ (kuşitat) şeklinde yazılı olduğu bildirilir.²⁴

Kureyş ve Temîm'in yanı sıra Kays, Esed, Hüzeyl ile Kinâne ve Tay kabilelerinin bazı kolları da daha sonraki dil çalışmalarında dikkate alınan fasih lehçelerdendir.²⁵ Bir lehçenin fasih sayılıp sayılmaması, bir çok İslâm âlimine göre, o lehçenin Kur'an'da yer alıp almamasıyla doğrudan alakalıdır.²⁶

C. Kırâat Farklılıkları

Bu başlık altında farklı kıraatlerin ortaya çıkışı, sebepleri ve geçirdiği tarihî süreç gibi geniş konulara girilmeyecektir. Bir önceki başlık altında lehçeler arasındaki farklılıklar tasnif edilmeye çalışıldığı gibi burada da kırâatlerdeki ihtilaf noktaları gruplandırılacaktır. Böylece kırâatlerle Arap lehçeleri arasındaki alâkanın boyutunu daha kolay mukayese imkânı doğacaktır.

²¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II, 10, 12; Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 257-258; Subhî Sâlih, *Dirâsât*, s. 52.

²² Bübû, *Fî fikhil-luga*, s. 35.

²³ Subhî Sâlih, *Dirâsât*, s. 92, 95-96.

²⁴ Subhî Sâlih, *a.g.e.*, s. 93-94.

²⁵ Subhî Sâlih, *a.g.e.*, s. 58, Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 211-212.

²⁶ Süyûtî, *a.g.e.*, I, 213.

Kıraat âlimleri, okuyuş tarzlarının tamamını, sahih ve şâz ayırımı yapmaksızın, bu amaçla incelemiş ve farklılık arzeden yönleri tesbit etmeye çalışmışlardır. İbn Kuteybe (ö. 276/889), Ebu'l-Fazl er-Râzî (ö. 454/1062), İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) gibi âlimlerin bu yöndeki gayretlerinde kırâatlerdeki ihtilaf noktalarını, "yedi harf" hadisinde geçen yedi rakamına uygun düşecek şekilde yedi grup altında toplamaya çalıştıkları görülmektedir. Birbirlerinden özellikle gruplandırmada kısmen farklılık arzeden bu taksimleri incelediğimizde aşağıdaki taksime ulaşmak mümkün olmaktadır.²⁷

1. Kelimeyi Seslendirmede Ortaya Çıkan Farklılıklar Edâda ortaya çıkan ve kırâat farklılıklarının en yoğun olduğu bu grubun, feth-imâle, terkîk-tefhîm, tahkik-tahfif, muzâraat harflerinin üstün ya da esre ile telaffuzu, kalb, işbâ, işmâm gibi alt grupları vardır. Lehçeler arası farklılıklarda kısmen geçtiği ve bundan sonraki başlık altında da Kur'an'dan örnekleri üzerinde durulacağı için burada ayrıntıya girilmeyecektir.

2. Kelimenin Tekil-Çoğul, Hitab-Gaib vb. Kiplerle Okunuşu, Müzekker veya Müennes Oluşu Mü'minûn sûresinin 8. ve Me'âric sûresinin 32. âyetinde geçen لَمَانَاتِهِمْ (li-emânâtihim) lafzı kıraat imamlarının çoğu tarafından çoğul olarak okunurken, İbn Kesîr tarafından tekil olarak لَمَانَتِهِمْ (li-emânetihim)²⁸; Hafs'ın gaib kipiyle يَجْمَعُونَ (yecma'ûn)²⁹ okuduğu kelimenin diğer kıraat imamları tarafından hitap kipiyle تَجْمَعُونَ (tecma'ûn)³⁰; تَشَابَهَ (teşâbehe)³¹ fiilinin, şaz bir kıraatte "bakar" kelimesini müennes sayan lehçeye göre تَشَابَهُ ('teşâbehü'), aslı: 'teteşâbehü')³² şeklinde okunması bu grubun örneklerini oluşturur.

3. Kelimede Harf Değişikliği صِرَاط (sırât) kelimesini Kunbül ve Ruveys'in sîn ile سِرَاط (sırât) şeklinde³³; Bakara sûresinin 245. âyetindeki يَسْتُسُّ (yestsütu) fiilini ve A'râf sûresinin 69. âyetindeki بَسْطَةَ (bestaten) kelimesini Hişâm, Ebû Amr'dan rivayetle Dûrî, Ruveys, Halef, Hamza'dan rivayetle yine Halef ile Kunbül, Sûsî, İbn Zekvân, Hafs ve Hallâd'ın bazı tariklerinin sîn ile, diğer kıraat imamlarının

²⁷ bk. İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkîl'l-Kur'an* (nşr. Ahmed Sakar), Kahire 1393/1973, s. 36-38; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 214-215; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırââtü'l-aşr*, Beyrut ts., I, 26-28; Süyûtî, *el-İtkan fi ulûm'l-Kur'an* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), Kahire 1405/1985, I, 132-134; Subhî Sâlih, *Mebâhis fi ulûm'l-Kur'an*, İstanbul ts., s. 109-113; Necâti Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicrî Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi*, İstanbul 1990, s. 75-77; Yakup Çiçek, "Müşkîlül-Kur'an", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 7-10 (1989-1992), s. 82-83. Bu taksimlerin bir değerlendirmesi için bk. Abdurrahman Çetin, "Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf", *İslâmî Araştırmalar*, sayı: 3 (Ocak 1987), s. 84.

²⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 328; Bennâ, *İthâf*, II, 281.

²⁹ Âl-i İmân 3/157.

³⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 243; Bennâ, *İthâfû fuzalâi'l-beşer*, I, 493.

³¹ el-Bakara 2/70.

³² Subhî Sâlih, *Dirâsât*, s. 87.

³³ Bennâ, *İthâfû fuzalâi'l-beşer*, I, 365.

sâd ile **يَبْسُطُ** (yebsutu) ve **بَسَطَ** (bastaten) şeklinde okumaları bunun örneğini teşkil eder.³⁴

4. **Kelime Değişikliği** Meselâ, kırâat imamlarının çoğunun **تَبْلُو** (teblû)³⁵ şeklinde okuduğu kelimeyi Hamza, Kisâî ve Halef **تَتْلُو** (tetlû)³⁶; İbn Âmir, Âsım, Hamza, Kisâî ve Halef'in **نُنْشِرُهَا** (nüñşirühâ)³⁷ şeklinde okuduğu kelimeyi diğer kırâat imamları **نُنْشِرُهَا** (nüñşirühâ)³⁸; Nâfi', İbn Kesîr, Âsım ve Ebû Ca'fer'in **يَقْصُ** (yekussu)³⁹ okuduğu kelimeyi diğer kırâat imamları **يَقْضِي** (yakdî) şeklinde okumuşlardır.⁴⁰

5. **Takdim veya Tehir** Kırâat imamlarının çoğunun **وَقَالُوا وَ قَالُوا** (ve katelû ve kutilû)⁴¹, **فَيَقْتُلُونَ وَ يَقْتُلُونَ** (fe yaktülüne ve yuktelüne)⁴² şeklinde okudukları âyetleri Hamza, Kisâî ve Halef takdim-te'hir ile **وَقَالُوا وَ قَالُوا** (ve kutilû ve katelû), **وَقَالُوا وَ قَالُوا** (ve yuktelüne ve yaktülüne) şeklinde okumuşlardır.⁴³

6. **Kelime Ziyadesi veya Noksanlığı** Bu, harf-i cerrin bazan kullanılmamasında olduğu gibi Arapça'da yaygın olmakla birlikte, Kur'an'da oldukça az rastlanan bir durumdur. Buna Tevbe sûresinin 100. âyetindeki **تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا** ifadesini İbn Kesîr'in Mekke mushafında yazılı olduğu şekliyle **تَجْرِي تَحْتِهَا** şeklinde okuması⁴⁴; çoğunluğun **وَقَالُوا** şeklinde okudukları lafzı⁴⁵ İbn Âmir'in Şam mushafında yazılı olduğu şekliyle vâv'sız olarak **قَالُوا** okuması⁴⁶ örnek gösterilebilir.

7. **İrab Farklılığı** Kırâatlerde görülen farklılıklardan birisi de i'rab noktasında ortaya çıkmaktadır. Bakara sûresinin 37. âyetinde geçen "Âdem" ve "kelimât" lafızlarını, İbn Kesîr'in "Âdeme", "kelimâtün", geriye kalanların ise "Âdemü", "kelimâtin" şeklinde okumaları buna örnek gösterilebilir⁴⁷; birinci okuyuşa göre Hz. Âdem'e Cenâb-ı Hak'tan kelimeler gelmiş, ikinci okuyuşa göre ise Âdem Cenâb-ı Hak'tan bir takım kelimeler almış, anlamı çıkar. Şu'arâ sûresinin 13.

³⁴ Ebû Amr ed-Dâni, *et-Teysîr fi'l-kırâati's-seb'* (nşr. Otto Pretzl), İstanbul 1930, s. 81; İbnü'l-Cezerî, *en-Nesr*, II, 228; Bennâ, *İlhâfû fuzalâi'l-beşer*, I, 443-444.

³⁵ Yûnus 10/30.

³⁶ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II, 283; Bennâ, *a.g.e.*, II, 109.

³⁷ el-Bakara 2/259.

³⁸ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II, 231; Bennâ, *a.g.e.*, I, 449.

³⁹ el-En'âm 6/57.

⁴⁰ bk. İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II, 258; Bennâ, *a.g.e.*, II, 14.

⁴¹ Âl-i İmrân 3/195.

⁴² et-Tevbe 9/111.

⁴³ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II, 246; Bennâ, *a.g.e.*, I, 498-499. İbn Kesîr ve İbn Âmir "kutilû" fiilini "kuttilû" şeklinde okumuşlardır.

⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II, 281; Bennâ, *a.g.e.*, II, 97.

⁴⁵ el-Bakara 2/116.

⁴⁶ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II, 220; Bennâ, *a.g.e.*, I, 413.

⁴⁷ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II, 211; Bennâ, *a.g.e.*, I, 388.

âyetinde geçen "ve yedîku" lafzının Yakûb tarafından "ve yedîka" şeklinde okunması⁴⁸ da mânaya fazla etkisi olmayan irab farklılığına bir örnektir.

Kırâatler arasındaki farklılıklar genelde yukarıdaki noktalarda kendini göstermektedir. Kur'an'ın farklı şekillerde okunmasının en belirgin hikmetlerinden birisini Hz. Peygamber'in "yedi harf"le ilgili hadislerinde bulmaktayız ki o da "kolaylık" amacının güdülmüş olmasıdır. Bir çok farklı lehçelere sahip Araplar'dan, özellikle İslâm'ın Mekke dışına yayılmaya başladığı bir dönemde Kur'an'ı tek bir lehçeye göre okumalarını istemek, onları sıkıntıya sokacaktı. Bu konuda İbn Kuteybe şunları söyler: "Hz. Peygamber her sene ramazan ayında o zamana kadar inen Kur'an'ı Cebraîl'e arzederdi. Allah Peygamber'e yeni şeyler verir, eskilerden bazılarını kaldırır, kullarına bir takım kolaylıklar ihsan ederdi. İşte bu kolaylıklardan birisi de Kur'an'ı her kabileye kendi lehçesine, alışageldiği tarza göre okutmasını Peygamber'e emretmiş olmasıdır. Meselâ Hüzeyl, kabilesine mensup birisi حَتَّى (hattâ) kelimesini kendi lehçesine uygun düşecek şekilde عَتَّى (attâ); Esedli birisi kendi lehçesinde yaygın olduğu şekliyle muzâri fiillerin ilk harfini -diğer lehçelerde üstün iken- esre ile تَعْلَمُونَ (ti'lemün), تَسْوَدُّ (tisveddü), اِعْهَدْ (i'hed) şeklinde okumakta, Temîmliler hemzêyi tahkik ile telaffuz ederken Kureyşliler tahfif ile seslendirmekteydi... Şâyet farklı kabilelere mensup Araplar'ın her birine, ömrü boyunca alışageldiği kendi lehçesinden vazgeçmesi istenseydi bu ona elbette çok zor gelir, büyük sıkıntı verirdi. Yeni bir lehçeye alışması, dilini ona yatkın hale getirebilmesi, uzun süre alan idmandan sonra mümkün olabilirdi. Cenâb-ı Hak, müslümanlara dînî konuların bir çoğunda yaptığı gibi, lehçeler konusunda da genişlik, rahatlık ve kolaylık sağladı."⁴⁹ İbn Kuteybe bu sözleriyle, lehçelerin Kur'an'ın farklı okuyuş tarzlarında kırâatlerin yerini ve önemini de vurgulamış olmaktadır.

D. Sahih Kırâatlerin Arap Lehçeleriyle Alâkası

Arap lehçeleri ve Kur'an'ın kırâat farklılıkları hakkında yukarıda verilen bilgilerden, lehçelerle kırâatler arasında yakın bir alâkanın olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber Kureyş kabilesine mensup olduğuna göre Kur'an'ın okunuşu ile bu lehçe arasında çok yakın bir alâka bulunmalıdır. Nitekim Halife Osman Kur'an metnini istinsah edecek heyetê bir kelimenin yazımında ihtilâf ettiklerinde onu Kureyş lehçesine göre yazmalarını, zira Kur'an'ın Kureyş lehçesine göre indiğini ifade etmiştir.⁵⁰ Peki Kur'an sadece Kureyş lehçesine göre mi okunmaktadır, yoksa onda diğer kabile lehçelerinden unsurlar da bulunmakta mıdır? Kırâatler incelendiğinde onun sadece Kureyş lehçesine ait özellikleri içermediği,

⁴⁸ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II, 335; Bennâ, *a.g.e.*, II, 314.

⁴⁹ *Te'vîlü müşkil'l-Kur'ân*, s. 38-40; bu konuda ayrıca bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 226-227; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 22-23.

⁵⁰ bk. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3.

diğer bir çok lehçenin unsurlarını da barındırdığı rahatlıkla görülecektir. Zaten Cenâb-ı Hak, Kur'an'ı Kureyş lehçesine göre değil, "Arapça" olarak indirdiğini ifade etmiştir.⁵¹ Dolayısıyla Arap lehçelerinin, en azından bir kısmının Kur'an'ın ifadelerine ve okunuş tarzlarına yansımış olması, meşhur "yedi harf" hadisinin de işaret ettiği üzere, tabii karşılanmalı, Halife Osman'ın "Kur'an Kureyş lehçesine göre inmiştir" sözü de "Kur'an bu lehçeye göre inmeye başlamıştır" veya "Onun çoğu bu lehçeye göre inmiştir" şeklinde anlaşılmalıdır.⁵²

Selef ulemâsından nakledilen haberlerde Kur'an'ın Araplar'ın iki büyük kolu olan Adnânîler ve Kahtânîler'e mensup bir çok kabilenin lehçesini içerdiği belirtilmektedir. Meselâ, İbn Abbâs'tan gelen bir rivâyette Kur'an Kureyş'in yanı sıra Kahtânîler'in bir kolu olan Huzâa lehçesine göre de inmiştir. Bir başka rivâyette ise Adnânîler'e bağlanan Hevâzin'in alt kollarından (Sa'd b. Bekir, Cüşem b. Bekir, Nasr b. Muâviye, Sakîf gibi) bahsedilir.⁵³ Hz. Ömer'e nisbet edilen bir haberde ise Kur'an'ın Adnânîler'in ana kollarından Mudar'a göre indiği belirtilir. Bazı âlimler Kur'an'ın yedi harf üzere indiğini belirten hadisi dikkate alarak soyları Mudar'a uzanan yedi kabilenin ismini verir ki bunlar Hüzeyl, Kinâne, Kays, Dabbe, Temîm er-Riyâb, Esed b. Huzeyme ve Kureyş'tir.⁵⁴ Kur'an'da yer alan lehçelerde öncelik sırasının Kureyş ve Hz. Peygamber'in çocukluk devresini geçirdiği Benî Sa'd b. Bekir'in aldığı, ardından Mekke'ye yakın olan Kinâne, Hüzeyl, Sakîf, Huzâ'a, Esed, Dabbe'nin geldiği, daha sonra ise Temîm, Kays sırasını takip ettiği söylenir.⁵⁵ Bir çok âlim hadiste geçen "yedi harf" ile Arap lehçelerinin kastedildiği kanaatindedir.⁵⁶

⁵¹ bk. Yûsuf 12/2; ez-Zuhuf 43/3. Bu konuda bilgi için bk. Ebû Abdullah es-Sayrafi, *Nüketü'l-İntisâr li-nakl'il-Kur'ân li'l-Bâküllâni* (nşr. Muhammed Zağlül Sellâm), İskenderiye ts., s. 385.

⁵² es-Sayrafi, *a.g.e.*, s. 385; Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-veciz* (nşr. Tayyar Altıkulaç), Beyrut 1975, s. 101; Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 284.

⁵³ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân* (nşr. Vehbi Süleyman Gâvecî), Beyrut 1411/1991, s. 204; İbn Fâris, *es-Sâhibî*, s. 57; Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 283; Süyûtî, *el-İtkan*, I, 135.

⁵⁴ Süyûtî, *a.g.e.*, I, 136.

⁵⁵ Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 219. Kur'an'ın indiği lehçeler hakkında bilgi için ayrıca bk. Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 203-204; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-veciz*, s. 91, 93-94, 99-101; Muhammed Sâlim Muhaysin, *el-Muktebes mine'l-lehecâtü'l-Arabîyye ve'l-Kur'ânîyye*, Kahire 1389/1978, s. 67.

Öte yandan Kur'an'da yer alan garib kelimelerin kendilerine nisbet edildiği bazı kabileler şunlardır: Kureyş, Hüzeyl, Kinâne, Has'am, Hazrec, Eş'arîler, Nümeyr, Kays-i Aylân, Cürhüm, Yemen, Ezd-i Şenûe, Temîm, Kinde, Himyer, Medyen, Lahm, Sa'd, Hadramut, Amâlika, Gassân, Mezhic, Huzâa, Gatafân, Benî Hanîfe, Taglib, Tay, Âmir b. Sa'sa'a, Evs, Müzeyne, Sakif, Cüzâm, Uzre, Hevâzin (bk. Süyûtî, *el-İtkan*, II, 89-104).

⁵⁶ İlk dönem âlimlerinden Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, İbn Sîde, Ezherî, Sa'leb, İbn Cerîr et-Taberî ve İbnü'l-Esir gibi çok sayıdaki hadis, dil ve kırâat âlimi bu görüşü paylaşmışlardır (bk. Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 203, 207; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân, an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, Beyrut 1405/1984, I, 11-29; Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 217-218; Süyûtî, *el-İtkan*, I, 135; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut 1418/1997, hrf md.).

Kur'an ve kıraatlerde Arap lehçelerinin bir çoğunun yer alması, Kur'an'ın bu lehçelerin her özelliğini taşıdığı anlamına gelmez. Nitekim onda Kays'ın keşkeşesi, Temîm'in an'anesi gibi fasih kâbul edilmeyen uygulamalar yer almamış, bunlara göre Kur'an okuma câiz görülmemiştir.⁵⁷

Bu genel bilgilerden sonra kırâatler ile Kur'an'ın indiği dönemdeki Arap lehçeleri arasında hangi noktalarda alâka bulunduğu konusu ele alınacaktır.

1. Kelimeyi Seslendirmede Ortaya Çıkan Farklılıklar

Daha önce de görüldüğü üzere Arap lehçeleri arasındaki en önemli farklılıklardan birisi ses düzeyinde kendini gösterir; bir çok kelimenin seslendirilmesi kabileden kabileye önemli ölçüde farklılık arzeder. Bu konuda Kur'an'daki farklı lehçelere ait özelliklerin belli başlıları üzerinde durulacaktır.

a) Hemzenin tahkik veya tahfif ile telaffuzu. Hemze telaffuzu en zor olan harflerdendir, boğazın en uzak kısmından çıkar. Ayrıca onda cebr ve şiddet olmak üzere iki kuvvet sıfatı bulunmaktadır.⁵⁸ Kıraat ilminin en önemli konularından birini oluşturan hemzenin seslendirilişi çok genel bir taksimle "tahkik" ve "tahfif" olmak üzere iki kısma ayrılabilir.

Kırâat vecihleri içerisinde hemzenin tahkik (sıfatlarının hakkını vererek hemzenin mahrecinden tam olarak çıkarılması) ile telaffuzu yanında tahfif edilerek telaffuzu da önemli bir yer tutar. Hemzenin tahfif edilerek seslendirilmesi aşağıdaki şekillerde kendini gösterir:

aa) Nakl. Özellikle Verş'in rivâyetinde görülen nakl uygulaması, hemzenin harekeli, kendinden önceki harfin sâkin olması durumunda, hemzenin harekesinin kendisinden önceki sâkin harfe verilmesiyle gerçekleşir. *قَدْ أَفْلَحَ* (kad efleha)⁵⁹ âyetinin *قَدْ أَفْلَحَ* (kadefleha); *مِنْ اسْتَبْرَقَ* (min istebrak)⁶⁰ lafzının *مِنْ اسْتَبْرَقَ* (ministebrak), *قُلْ وَحْيِي* (kul ühiye)⁶¹ lafzının *قُلْ وَحْيِي* (kulûhiye), *الْآخِرَةِ* (el-âhire) lafzının *الْآخِرَةِ* (elâhire), *بِعَادِ رَمَ* (bi-Âdin İrame)⁶² lafzının *بِعَادِ رَمَ* (bi-Âdinirame) şeklinde telaffuz edilmesi⁶³ bunun örneklerini teşkil eder.

ab) İbdâl. Hemzenin, kendisinin ve kendisinden önceki harfin hareke durumlarına göre elif, vav veya yâ harfine dönüşmesidir. Meselâ, hemze sâkin, kendisinden önce gelen harfin harekesi üstün ise elife, esre ise yâ'ya, ötre ise vav'a dönüşür. Kıraat imamlarından Ebû Ca'fer'in meşhur olduğu bu uygulamaya

⁵⁷ Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 220.

⁵⁸ Muhaysin, *el-Muktebes*, s. 84.

⁵⁹ Meselâ bk. *el-Müminûn* 23/1; *el-A'lâ* 87/14.

⁶⁰ *er-Rahmân* 55/54.

⁶¹ *el-Cin* 72/1.

⁶² *el-Fecr* 89/6-7.

⁶³ bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 408-419; Muhaysin, *el-Muktebes*, s. 86.

يُؤْمِنُونَ (ve'mür)⁶⁴ kelimesinin وَآمُرُ (vâmür), Kur'an'da pek çok yerde geçen الَّذِي (yü'minûne) kelimesinin الَّذِي يُؤْمِنُونَ (yü'minûne), (ellezi'tümine)⁶⁵ lafzının الْعَلِيَّ (ellezîtümine) şeklinde okunması örnek gösterilebilir⁶⁶. Harekeli hemzedeki ibdâl uygulamasına ise Hafs'in هُزُّوا (hüzüen) kelimesini her geçtiği yerde ve bir yerde geçen كُفُّوا (küfüen)⁶⁷ kelimesini sırasıyla هُزُّوا (hüzüven), كُفُّوا (küfüven); Ebû Ca'fer'in حَاسِنًا (hâsien)⁶⁸ kelimesini حَاسِيًا (hâsiyen) şeklinde okuması örnek gösterilebilir.⁶⁹

ac) Teshîl. Daha ziyade harekeli hemzede görülen teshîl, sesin hareke cinsinden illet harfleri olan vav, yâ ve eliften biriyle hemze arasında bir telaffuzla çıkarılmasıdır. Hemze sâkinse hafifçe yumuşatılarak önündeki harekeye göre okunur.⁷⁰ Teshîl uygulaması da hemzenin ve kendisinden önceki harfin hareketinin durumuna göre kırâat imamları arasında oldukça farklılık arzeden bir okuyuş tarzıdır. Meselâ, iki hemzenin peş peşe gelmesi durumunda kırâat imamlarının bir çoğu teshîl yapmıştır. Fikir vermesi açısından şu örneklerle iktifâ edilecektir: ءَأَنْذَرْتَهُمْ (eenzertehüm)⁷¹ lafzındaki ikinci hemzeyi İbn Kesîr, Ebû Amr, Ebû Ca'fer gibi kırâat imamları hemze ile elif arasında bir sesle; اَنْتَكُمْ (einneküm)⁷² lafzındaki ikinci hemzeyi Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr, Ebû Ca'fer gibi kurrâ hemzeyle yâ arasında bir sesle; اَنْزِلْ (e'ünzile)⁷³ lafzındaki ikinci hemzeyi Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr, Ebû Ca'fer hemzeyle vav arasında bir sesle okumuşlardır.⁷⁴ Verş'in tarîkı İsfahânî'nin رَأَيْتُ (raeytü) ve رَأَيْتُهُمْ (raeytühüm)⁷⁵ lafızlarındaki hemzeyi teshîl ile okuması⁷⁶ da bir kelime bünyesinde yer alan hemzenin teshîline örnek teşkil eder. Hz. Osman döneminde resmî mushafı yazan sahabîler ötre harekeli hemzelerin bir çoğunu vav ile yazmakla, kıraat âlimlerinden Ebû Amr ed-Dânî'ye (ö. 444/1053) göre, hemzenin teshîl ile okunmasına işaret etmiş olmaktadırlar.⁷⁷

⁶⁴ Meselâ bk. el-A'râf 7/145, 199; Tâhâ 20/132.

⁶⁵ el-Bakara 2/282.

⁶⁶ Süyûtî, *el-İlkan*, I, 278; Muhaysin, *el-Muktebes*, s. 86. Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 390-408.

⁶⁷ el-İhlâs 112/4.

⁶⁸ el-Mülk 67/4.

⁶⁹ Bennâ, *İthâf*, I, 204.

⁷⁰ İsmail Durmuş, "Hemze", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 192.

⁷¹ Meselâ bk. el-Bakara 2/6.

⁷² el-En'âm 6/19; en-Neml 27/55; Fussilet 41/9.

⁷³ Sâd 38/8.

⁷⁴ Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 369-389.

⁷⁵ Yûsuf 12/4.

⁷⁶ Bennâ, *İthâf*, I, 206.

⁷⁷ Süyûtî, *el-İlkan*, I, 278.

ad) Hemzenin telaffuzdan düşmesi. Kurrânın bir kısmı bazen hemzeyi telaffuzdan düşürmüşlerdir. Meselâ, hemzelerin iki kelimedede art arda (birincisinin sonunda ikincisinin başında) gelmesi ve harekelerinin de aynı olması durumunda Ebû Amr birini telaffuz etmemiş⁷⁸; hemzenin ve bir önceki harfin esre harekeli veya hemzenin ötre, kendisinden önceki harfin esre harekeli olması durumunda Ebû Ca'fer hemzeyi okumamıştır; meselâ o, مُتَكِين (müttekîin), مُسْتَهْزُونَ (müstehziün) lafızlarını sırasıyla مُتَكِين (müttekîn) مُسْتَهْزُونَ (müstehzûn) şeklinde seslendirmiştir.⁷⁹ Kırâatlerde telaffuzdan düşme, hemzenin yanı sıra diğer bazı harflerde de görülür.

Hemzenin tahfif ile telaffuzu hakkında yukarıda çok genel bilgiler verilmiştir. Özellikle teşhîlin nasıl uygulanacağı, bu işin uzmanından (fem-i muhsin) şifahî yolla öğrenilebilecek bir konudur. Kur'an'da hangi kelimelerdeki hemzenin tahkik ya da tahfif ile okunduğu meselesi ise kırâat kitaplarında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Klasik kaynaklarda yer alan bilgilere göre hemzenin tahkik ile seslendirilişi Temîm lehçesine ait bir özelliktir. Son dönem dil araştırmaları, bunun Temîm'in yanı sıra yarımada'nın orta ve doğu bölgelerindeki Esed, Ukayl, Kays, Esed'in bir kolu olan Benî Seleme gibi civardaki diğer bedevî kabilelerde de söz konusu olduğunu ortaya koymuştur. Hemzenin tahfifi ise Hicaz'da; Mekke ve Medine halkında, Hüzeyl, Kinâne, Sakîf ve Hevâzin gibi kabilelerde görülür.⁸⁰ Nitekim Medine'nin en meşhur kûrrasından İmam Nâfi' ve Ebû Cafer'in, ayrıca kırâatlerinin maddesi Hicaz bölgesine dayanan Ebû Amr'ın kırâatleri genelde tahfif iledir. Bu bilgiler göstermektedir ki hemzenin tahkik tarzındaki telaffuzu genelde bedevî kabilelerde, tahfif uygulaması ise medenî kabilelerde yaygındır.⁸¹ Tahkikin daha çok bedevîlerde, tahfifin ise medenî kabilelerde görülmesinin sebebi şu şekilde açıklanır: Bedevîler genelde hızlı konuşmaya meyillidirler. Kelimeleri hızlı telaffuzda hemzenin tahkiki daha kolaydır. Medenî insanlar ise ağır ve teennî ile konuşurlar. Bu da onları hemzeyi tahfif ile seslendirmeye sevk etmiştir.⁸² Ülke-mizde yaygın olarak okunan Hafis rivâyeti, genelde hemzenin tahkik ile telaffuzunu esas almıştır ki bu da Temîm ve civar kabilelerin lehçesini yansıtır. Klasik kaynakların bir kısmında hemzenin tahfifinin bazı Hicaz kabilelerine de nisbet

⁷⁸ Süyûtî, *el-İtkan*, I, 278.

⁷⁹ Bennâ, *İthâf*, I, 205.

⁸⁰ Sibeveyhi, Ebû Bısr Amr b. Osmân, *el-Kitâb: Kitâbu Sibeveyhi* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Kahire 1402/1982, III, 542, 548-551; Bûbû, *Fî fikhil-luga*, s. 35.

⁸¹ Süyûtî, *el-İtkan*, I, 277; Subhî Sâlih, *Dirâsât*, s. 71-72.

⁸² bk. Muhaysin, *el-Muktebes*, s. 85; Muhammed Hassân Tayyân, "el-Kırâatü'l-Kur'âniyye ve alâkatühâ bi'l-asvât ve'l-lehecât", *Mecelletü Mecmail-lugati'l-Arabîyye bi-Dimaşk*, sy. 72/2 (Zilkade 1417/Nisan 1997), s. 294-295.

edilmiş olması, bu uygulamanın yarımadanın hemen her bölgesinde -şekilleri ve dereceleri farklılık arzetsen de- yaygın olduğunu gösterir.⁸³

b) Feth ve imâle. Genel bir tarifile feth, üstün harekeyi ya da elifi seslendirmek için ağız yeterince açmak, imâle ise üstün harekeyi açık fetha ile açık kesre arasında, elifi de yâ harfini andıracak şekilde telaffuz etmek demektir. Belli şartlarda (eliften sonra esreli bir harfin gelmesi gibi) ve dereceleri kısmen farklı olarak uygulanan imâle "büyük" (kübrâ, mahza, bath, idcâ) ve "küçük" (sugrâ, beyne beyne, taklil) olmak üzere iki kısma ayrılır.⁸⁴

İbn Kesîr hariç diğer imamların kıraatlerinde imâle az-çok yer almıştır.⁸⁵ İmâle daha çok Verş, Ebû Amr ve Hamza'nın kıraatlerinde, feth uygulaması ise Kalûn, İbn Kesîr, İbn Âmir, Âsım, Ebû Ca'fer ve Yakub'un kıraatlerinde görülür.⁸⁶ Meselâ, Hamza, Kisâf ve Halef, Kur'an'da bir çok yerde geçen الِهْدَى (el-hüdâ), الزَّيْنَةَ (ez-zinâ), أَيْ (etâ), سَعَى (seâ), يَخْشَى (yahşâ), يَرْضَى (yerdâ), أَزْكَى (ezkâ), الْقُرْبَى (el-kurbâ), الدُّنْيَا (ed-dünyâ), سُكَّرَى (sükârâ), أُسَارَى (üsârâ), أَيْ (ennâ), الضُّحَى (ed-duhâ) kelimelerini imâle ile okumuşlardır.⁸⁷ İmâlenin uygulanış biçimi kıraat sahasında uzman bir kişiden şifahî yolla öğrenilebilir. İlgili Kur'an kelimelerinin bir çoğunun resmî mushaflarda elif yerine yâ harfiyle yazılmış olması (أَيْ, الضُّحَى gibi), Kûfeli kıraat imamlarına göre, Kur'an'ın imâle ile de okunduğuna işaret sayılır.⁸⁸

Feth gibi imâle de, Arap kabileleri arasında çok uzun zamandan beri uygulanmaya gelen, güzel ve fasih sayılan lehçelerdendir. Feth uygulaması, Arap yarımadasının batı bölgesinde yer alan Kureyş, Sakîf, Hevâzin ve Kinâne gibi medeniyetin geliştiği Hicaz kabilelerinde, imâle ise Hicaz kabilelerinin bir kısmında da görülmele birlikte, yarımadanın orta ve doğu kesimlerinde yaşayan Temîm, Kays, Esed, Tay, Bekir b. Vâil, Abdülkays, Tağlib gibi bedevî kabilelerde daha yaygındı.⁸⁹ İmâlenin Arap yarımadasındaki yaygınlık derecesinin klasik kaynaklarda yer aldığı kadarıyla sınırlı olmadığını, daha geniş bir kesimin lehçesini oluşturduğunu öne süren araştırmacılar da vardır.⁹⁰

c) İsmâm. Lehçeye dayalı kıraat farklılıklarından birisi de belli hareketlerin ismâm ile telaffuz edilmesinde ortaya çıkar. Hangi harflerde uygulanacağı konu-

⁸³ Muhaysin, *el-Muktebes*, s. 85 (Abdülmeccid Abidin'den naklen).

⁸⁴ Süyûtî, *el-İtkan*, I, 256; Muhaysin, *el-Muktebes*, s. 94-95.

⁸⁵ Süyûtî, *el-İtkan*, I, 259.

⁸⁶ Süyûtî, *a.g.e.*, I, 9; Muhaysin, *el-Muktebes*, s. 94.

⁸⁷ Süyûtî, *a.g.e.*, I, 259. Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 29-90.

⁸⁸ Süyûtî, *a.g.e.*, I, 256.

⁸⁹ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, IV, 118; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 30; Süyûtî, *el-İtkan*, I, 255; Muhaysin, *el-Muktebes*, s. 94; Bûbû, *Fî fiki'l-luga*, s. 25; Tayyân, "el-Kirââtü'l-Kur'âniyye", s. 296

⁹⁰ bk. Abdülfetâh İsmail Şelebî, *Fî'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye ve'l-lugaviyye: el-İmâle fî'l-kirâât ve'l-lehecâti'l-Arabîyye*, Cidde, 1403/1983, s. 133; Tayyân, "el-Kirââtü'l-Kur'âniyye", s. 296.

sunda kırâat imamları arasında ihtilafların bulunduğu işmâma bir kaç örnek vermekle iktifa edilecektir.

Bir harekeyi diğer bir harekeye karıştırma şeklinde tezâhür eden işmâm Kur'an'da قِيلَ (kîle), غِيصَ (gîda), حِيلَ (hîle), سِيَقَ (sîka), سِيَّ (sîe), جِيَّ (cîe) gibi kelimelerde söz konusu olur; bu kelimelerin birinci harfi iki harekeyle, ötre + esre ve ötreninki önce olarak sırasıyla k"île, g"îda, h"île, s"îka, s"îe, c"îe şeklinde telaffuz edilir. Meçhul (edilgen) konumda bulunan yukarıdaki kelimelerin ilk harfleri aslında ötre ('kuvile' örneğinde olduğu gibi) harekelidir; sarf ilmindeki (morfoloji) 'lâl neticesinde esreye dönüşmüştür. Kırâat imamlarından özellikle Kisât, Hişâm ve Ruveys'in uyguladığı işmâmda⁹¹ önce asıl hareke olan ötreyi hissettirdikten sonra esre hareketinin sesi çıkarılarak her iki hareke de temsil edilmekte, yani bu fiillerin meçhul konumda buldukları gösterilmektedir.

Bir harfi diğer bir harfe karıştırarak telaffuz etme şeklinde oluşan işmâma ise Kur'an'da çokça geçen الصِّرَاطَ (es-sîrât) kelimesi örnek gösterilebilir. Kelimenin ilk harfini Ruveys ve rivayetlerinin çoğunda Kunbül sîn (س) şeklinde okumuştur ki bu telaffuz kelimenin asıl kök yapısını temsil eder ve Araplar'ın genel telaffuz şeklidir. Kelimeyi kırâat imamlarının ekserisi hâlis sâd (ص) ile okumuşlardır ki bu Kureyş lehçesine ait olup mushaf hattına da doğrudan uymaktadır. Halef ise Hamza'dan rivayetle zâ (ز) sesini andıracak şekilde işmâm ile okumuştur ki bu tür seslendiriş Kays lehçesine aittir. Bu işmâm türü şu şekilde temellendirilir: Zâ harfi sîn ve sâd harfinin mahrecinden çıkmaktadır, kelimenin ilk harfini zâ harfini andıracak şekilde telaffuz etmekle, hem sîn hem de sâd harfine işaret edilmiş olmaktadır.⁹²

İshmâmın yukarıda zikredilenlerin dışında başka türleri de vardır. Genel bir ifade ile işmâmın Kays ve Ukayl lehçelerini yansıttığı söylenir.⁹³

d) Kelimedeki hareke farklılığı şeklinde görülen okuyuş şekilleri. Hareke farklılığı şeklinde tezâhür eden kırâatler aşağıdaki şekilde tasnif etmek mümkündür:

da) Harfin harekeli veya sâkin okunuşu. Bir harfin bir kırâate göre harekeli diğerine göre ise sâkin okunması çoğunlukla şu durumlarda karşımıza çıkar:

daa) İzâfet yâsında feth veya iskân. İzâfet yâsından kasıt, نَفْسِي (nefsî: benim nefsim), أَرْزَغِي (evzi'nî: beni muvaffak kıl), لِي (lî: beni, bana vs.), إِنِّي (innî: şüphesiz ben) kelimelerinde olduğu gibi, Arapça'da birinci tekil şahsa (mütekelim) delâlet eden ve kelimenin (isim, fiil, harf) sonuna ilave edilen yâ harfidir.⁹⁴

⁹¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 208.

⁹² bk. İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, I, 271-272; Muhaysin, *el-Muktebes*, s. 100-101.

⁹³ Muhaysin, *a.g.e.*, s. 99.

⁹⁴ Muhaysin, *a.g.e.*, s. 96.

Bu harfin bir kısmı Kur'an'da bazı kırâat imamları tarafından fetha, diğerleri tarafından ise iskân ile okunmuştur. Kırâat imâmalarının tamamının fetha ile okudukları yerler olduğu gibi tamamının iskân ile okudukları yerler de vardır. Meselâ, *إِنِّي آمَنْتُ* (innî âmentü)⁹⁵ Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr ve Ebû Ca'fer *إِنِّي آمَنْتُ* (inniye âmentü); *أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ* (ensârî ilallâhi) lafzını⁹⁶ Nâfi', Ebû Amr ve Ebû Ca'fer *أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ* (ensâriye ilallâhi); *إِنِّي أُؤِذُّهَا* (innî üüzühâ) lafzını⁹⁷ Nâfi' ve Ebû Ca'fer, *إِنِّي أُؤِذُّهَا* (inniye üüzühâ); *إِنِّي اصْطَفَيْتُكَ* (innistafeytüke) lafzını⁹⁸ İbn Kesîr ve Ebû Amr *إِنِّي اصْطَفَيْتُكَ* (inniyastafeytüke), *وَجْهِي لِلذِّی* (vechî li'llezi) lafzını⁹⁹ Nâfi', İbn Âmir, Ebû Ca'fer ve Hafs *وَجْهِي لِلذِّی* (vechîye li'llezi) şeklinde okumuştur.¹⁰⁰ İlgili kelimelerin feth ya da iskân ile okunması Arap kabileleri arasında yaygın lehçe farklılıklarından birini teşkil eder.¹⁰¹

dab) Üçüncü tekil şahıs zamirleri. "Hüve" (هو) ve "hiye" (هي) zamirlerinin başına vav, fâ, lâm ve "sümme" (ثُمَّ) edatlarından biri geldiğinde Ebû Amr, Kisâî, Ebû Ca'fer ve Kalûn, hâ harfinin sükûnünü ile *وَهُوَ* (vehve)¹⁰², *فَهُوَ* (fehve)¹⁰³ *لَهُنَّ* (lehye)¹⁰⁴, *ثُمَّ هُوَ* (sümmehve)¹⁰⁵ şeklinde okumuşlardır. Dile kolaylık sağlayan bu telaffuz şekli aslında Temîm lehçesinin bir özelliğidir.¹⁰⁶

dac) Bazı isimler. Yukarıdaki genel kıyasın dışında kalan bazı isimlerin de harekeli veya sâkin olarak okunduğu olmuştur. Meselâ, *أَكُلُ* (ükülü) kelimesini Nâfi', İbn Kesîr Kur'an'da her geçtiği yerde kâf harfinin sükûnünü ile *أَكُلُ* (üklü) şeklinde tahfif ile okumuştur ki aslında bu Temîm ve Esed lehçelerinde görülür. "Ükülü" telaffuzu ise asıl olmak üzere Hicazlılar'ın lehçesinde söz konusudur. Benzer şekilde Kur'an'da geçen *الْقُدُسُ* (el-kudüs), *أُذُنٌ* (üzün), *حُطُوتَاتٌ* (hutuvât) vb. kelimelerdeki ikinci harfleri Temîm ve Esed lehçelerine uygun olarak iskân ile okuyan kurrâ mevcuttur.¹⁰⁷

Kureyş'in *فَعِزُّهُ* (fehiz), *كَبِيدٌ* (kebid), *مَعَكُمْ* (me'aküm) şeklinde harekeli olarak telaffuz ettiği bir çok harfi Temimliler, belki de hızlı konuşma temayüllerinin bir

⁹⁵ Yâsîn 36/25.

⁹⁶ Âl-i İmrân 3/52.

⁹⁷ Âl-i İmrân 3/36.

⁹⁸ el-A'râf 7/144.

⁹⁹ Âl-i İmrân 3/20; el-En'âm 6/79.

¹⁰⁰ bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 161-179; Muhaysin, *el-Muktebes*, s. 96-98.

¹⁰¹ Muhaysin, *a.g.e.*, s. 96.

¹⁰² Meselâ bk. el-Bakara 2/29.

¹⁰³ Meselâ bk. el-Kâri'a 101/7.

¹⁰⁴ el-Ankebût 29/64.

¹⁰⁵ Meselâ bk. el-Kasas 28/61.

¹⁰⁶ bk. Muhaysin, *a.g.e.*, s. 101-102.

¹⁰⁷ Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 215-217; Muhaysin, *el-Muktebes*, s. 102-105.

neticesi olarak "fazh", "kebd", "ma'küm" şeklinde seslendirmişlerdir¹⁰⁸ ki kıraatlerdeki benzer durum bu lehçenin yansıması olarak düşünülmelidir.

db) Harfin farklı hareketlerle okunuşu. Bu duruma Kur'an'daki bir çok kelimenin okunuşunda rastlanmaktadır. Şu örneklerle iktifa edilecektir: Çoğu kıraat imamlarının وَالْوٰثِرِ (ve'l-vetri)¹⁰⁹ şeklindeki okuyuşu Hicaz lehçesini, Hamza, Kisâf ve Halef'in وَالْوٰثِرِ (ve'l-vitri) şeklindeki esreli okuyuşu ise Temîm lehçesini yansıtır.¹¹⁰ Kur'an'da üç yerde geçen ve Âsım'ın Temîm lehçesine uyacak şekilde اِسْوَةٌ (üsve) okuduğu kelimeyi diğer kıraat imamları Hicaz lehçesine göre اِسْوَةٌ (isve) okumuşlardır.¹¹¹ Vers, İbn Kesîr, Hafs ve Yakûb'un Hüzeyl, Kays ve Temîm lehçelerine uygun düşecek şekilde نَعْمًا (ni'immâ)¹¹² şeklinde okudukları lafzı, İbn Âmir, Hamza, Kisâf ve Halef, Hicaz lehçesini esas alan nûnun fethası, ayının kesresi ile نَعْمًا (ne'immâ)¹¹³; çoğu kıraat imamlarının نَعْم (neam)¹¹⁴ şeklinde okuduğu kelimeyi, Kisâf, Kinâne ve Hüzeyl lehçelerine uygun düşecek şekilde نَعِم (neim)¹¹⁵; Nâfi', Hafs ve Ebû Ca'fer'in, Hicaz ve Yemen lehçesine göre اُفٌّ (üffin)¹¹⁶ şeklinde okuduğu kelimeyi, İbn Kesîr, İbn Âmir ve Yakub, Kays lehçesini yansıtacak şekilde اُفٌّ (üffe) olarak; fâ harfinin fethasıyla ve tenvinsiz okumuşlardır.¹¹⁷

Burada son olarak Hamza'nın İbrahim sûresinin 22. âyetinde geçen بِمِصْرِحِيَّ (bi-musrihiyye) lafzını vasl halinde diğer kıraat imamlarından farklı olarak yâ harfinin esresi ile "bi-musrihiyyi" şeklinde okuması üzerinde durulacaktır. Bazı nahivciler Hamza'nın kıraatini şâz, zayıf, hatta vehm olarak görmüşlerdir. Halbuki Mekki b. Ebû Tâlib'in Kutrub'dan naklettiğine göre bu tür telaffuz Temîm'in kollarından Benî Yerbû'da görülmektedir.¹¹⁸ Dolayısıyla Hamza'nın bu okuyuşu, sırf dil açısından değerlendirildiğinde bile sahih kabul edilmelidir.

¹⁰⁸ Subhî Sâlih, *Dirâsât*, s. 102.

¹⁰⁹ el-Fecr 89/3.

¹¹⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 400.

¹¹¹ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II, 348. Örnekleri verilen kelimelerdeki lehçe farklılıkları hakkında bk. Süyûtî, *el-Müzhir*, II, 275-277; Subhî Sâlih, *Dirâsât*, s. 79-80; Bübû, *Fi fikhil'l-luga*, s. 36.

¹¹² el-Bakara 2/271; en-Nisâ 4/58.

¹¹³ İbnü'l-Cezerî, *el-İtkan*, II, 235; Bennâ, *İthâf*, I, 455.

¹¹⁴ el-A'râf 7/49, 114; eş-Şuarâ 26/42; es-Sâffât 37/18.

¹¹⁵ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II, 269.

¹¹⁶ el-İsrâ 17/23; el-Enbiyâ 21/67; el-Ahkâf 46/17.

¹¹⁷ bk. İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II, 306-307. Diğer kelimeler için bk. Muhaysin, *el-Muktebes*, s. 105-110.

¹¹⁸ bk. Mekki b. Ebû Tâlib, *Müşkilü'r-râbi'l-Kur'an*, Beyrut 1407/1987, I, 404; Züheyr Gâzî Zâhid, "en-Nahviyyûn ve'l-kıraatü'l-Kur'âniyye" *Mecelletü Âdâbil-Müstensiriyye*, sayı: 15, 1407/1987, s. 131-132.

2. Kelimedeki Bir Harfin Başka Bir Harfe Dönüşmesi

Kelimedeki bir harfin, okuyuş esnasında, başka bir harfe dönüşmesi şeklinde görülen kıraat farklılıkları ilgili aşağıdaki noktalar üzerinde durmak yeterli olacaktır:

a) İzhar ve idgam. İzhar, bir harfi kendi mahrecinden, bir başka harfe katmadan, gunnesiz olarak çıkarmak demektir. İdgam ise peş peşe gelen iki aynı harfin veya mahreçleri ve sıfatları aynı (cinsleri bir: dâl-tâ gibi) ya da mahreçleri ve sıfatları birbirine yakın (zâl-zâ gibi) iki harften birinin diğerine katılarak telaffuz edilmesidir.¹¹⁹ İdgamın kendine mahsus bir takım şartları, ayrıca "büyük" (kebîr) ve "küçük" (sagîr) kısımları, "tam" (kâmil), "eksik" (nâkıs) gibi dereceleri vardır ki bunlar tecvid ve kıraat kitaplarında genişçe anlatılır.

Burada, idgamın büyük ve küçük kısımları hakkında, meselenin genel olarak anlaşılmasını temin edecek bir kaç örnek vermekle iktifa edilecektir. İlgili harflerden birincisinin harekeli olması durumunda yapılan idgama denen büyük idgam (idgâm-ı kebîr) ile okuyuş, daha çok Ebû Amr b. Alâ'nın kıraatında görülür;¹²⁰ الرَّحِيمِ مَالِكِ (er-rahîmi mâliki)¹²¹ lafzının الرَّحِيمِ مَالِكِ (er-rahîmmâliki); السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ (es-seharatü sâcidîne)¹²² lafzının السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ (es-seharassâcidîne), حَدِيثُ ضَيْفٍ (hadîsü dayfi)¹²³ lafzının حَدِيثُ ضَيْفٍ (hadîddayfi), أَخْرَجَ شَطَاةً (ahraçat'ehû)¹²⁴ lafzının أَخْرَجَ شَطَاةً (ahraçat'ehû), زُحْرُوعٌ عَنِ النَّارِ (zühziha 'ani'n-nâri)¹²⁵ lafzının زُحْرُوعٌ عَنِ النَّارِ (zühzi'ani'n-nâri); دَاوُدُ جَالُوتَ (Dâvûdü Câlûte)¹²⁶ lafzının دَاوُدُ جَالُوتَ (Dâvûccâlûte) şeklinde okunması gibi.¹²⁷

İlgili harflerden birincisinin sâkin olması durumunda yapılan küçük idgamın (idgâm-ı sagîr) câiz olup olmaması açısından türleri olduğu gibi, idgam edilen harfler açısından kıraat imamları arasında yoğun ihtilâflar da sözkonusudur. Meselâ إِذْ دَخَلْتَ (iz dehalte)¹²⁸ lafzını Ebû Amr ve Hişâm إِذْ دَخَلْتَ (iddehalte); قَدْ سَأَلَهَا (kad se'elahâ)¹²⁹ lafzını Ebû Amr, Hamza, Kisâi, Halef, Hişâm قَدْ سَأَلَهَا (kasse'elahâ); هَلْ تَعْلَمُ (hel ta'lemu)¹³⁰ lafzını Kisâi ve Hamza هَلْ تَعْلَمُ (hetta'lemu), أَوْ

¹¹⁹ Muḥaysin, *el-Muktebes*, s. 88-89.

¹²⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Negr*, I, 275; Süyûtî, *el-İtkan*, I, 263.

¹²¹ el-Fâtiha 1/3-4.

¹²² ٤-A'râf 7/120.

¹²³ ez-Zâriyât 51/24.

¹²⁴ el-Feth 48/29.

¹²⁵ Âl-i İmrân 3/185.

¹²⁶ el-Bakara 2/251.

¹²⁷ Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Negr*, I, 282-304.

¹²⁸ el-Kehf 18/39.

¹²⁹ el-Mâide 5/102.

¹³⁰ Meryem 19/65.

أَوْ يَغْلِبُ فَسَوْفَ (ev yağlib fe sevf)¹³¹ lafzını Ebû Amr ve Kisâat فَسَوْفَ (ev yağliffesevf), نَخَسُفَ بِهَيْم (nahsif bihim)¹³² lafzını Kisâat نَخَسُ بِهَيْم (nahsibbihim) şeklinde okumuştur.¹³³ Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı kadarıyla idgam uygulamasının daha çok Irak kurrâsı kanalıyla rivayet edildiği görülmektedir.

İzhar ve idgam, Araplar'ın mazisi çok eskilere uzanan lehçeye dayalı uygulamalarından birini oluşturur. Başta Sibeveyhi olmak üzere lugat ve nahiv âlimleri izhar uygulamasını Hicazlılar'a, idgam uygulamasını ise Temîm kabilesine nisbet ederler¹³⁴. Arap lehçeleri konusunda son dönemlerde yapılan araştırmalar idgamın, Temîm'in yanı sıra ona komşu Arap yarımadasının orta ve doğu kesiminde yaşayan Esed, Tay, Bekir b. Vâil, Abdülkays ve Tağlib gibi kabilelerin lehçesi olduğunda birleşmektedir. Bu kabilelerin çoğu, bedevî çevrelerden oluşur ki bedevîlerde genelde kelimeleri seslendirmede kolayca meyletme, sürat, kelimeleri birbirine mezcetme gibi bir harfi telaffuzda tecvid ve tahkike tam riâyet etmeme temayülü görülür. Hicaz ve civarındaki Kureys, Ensâr, Sakîf, Hevâzin, Sa'd ve Kinâne gibi medenî kabilelerin lehçeleri ise edada, harfleri telaffuzda tecvide daha çok riayet etmiş, harfleri izhar ve teenni ile seslendirmeye meyletmiştir.¹³⁵

Arap lehçeleri ve kırâat sahalalarında bir çok eseri bulunan Muhammed Sâlim Muhaysin, idgamın daha çok Irak bölgesi kırâat imamları kanalıyla nakledilmesi konusunda şunları söyler: Hicaz bölgesinde yaşayan nisbeten bedevî kabilelerden bir çoğunun Irak'a göç edip yerleştikleri bilinir. Bu bize idgamın Irak'a göç eden kabilelerin lehçelerinde daha yaygın olduğunu tasavvur etme imkanı verir. İşte idgam uygulamasının Mekke ve Medine kurrâsına göre Kûfe, Basra ve Şam kırâat imamlarından daha çok nakledilmiş olması muhtemelen Irak bölgesinde oluşan bu yapıdan kaynaklanmaktadır.¹³⁶

Mushaf hattına bakıldığında Kur'an'daki kelimelerin daha çok Hicaz lehçesine göre idgamsız olarak yazıldığı görülmektedir. يُمْلِلُ (yümlil)¹³⁷; يُنْخِمْ (yuhbibküm)¹³⁸; أُشْدُّ (üşdüd)¹³⁹; يَحْلِلُ (yahlil)¹⁴⁰ gibi kelimeler bunun örneklerini

¹³¹ Nisâ 4/74.

¹³² Sebe' 34/9.

¹³³ Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 2-21.

¹³⁴ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, III, 530; IV, 107, 418, 437; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II, 140; Vâfi, *Fıkhü'l-luga*, 125; Tayyân, "el-Kırââtü'l-Kur'âniyye", s. 292. Temimli şâirlerden idgamla ilgili örnekler nakledilir ki onlardan birisi de Tarîf b. Temîm el-Anberî'nin "hel sey'ün" lafzını "heşseyün" şeklinde söylemesidir (bk. Sibeveyhi, *el-Kitâb*, IV, 458). Temîm lehçesindeki el-vedd kelimesi el-vedet anlamındadır (İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* vdd md.).

¹³⁵ Tayyân, "el-Kırââtü'l-Kur'âniyye", s. 292-293.

¹³⁶ Muhaysin, *el-Muktebes*, s. 93.

¹³⁷ el-Bakara 2/282.

¹³⁸ Âl-i İmrân 3/31.

¹³⁹ Tâhâ 20/31.

teşkil eder. Ancak bazı kelimelerin hem Hicaz hem de Temîm lehçesine göre yazıldığı da olmuştur. Meselâ, Bakara sûresinin 217. âyetindeki يَرْتَدُّ (yertedid), Nisâ sûresinin 115. âyeti ile Enfâl sûresinin 13. âyetindeki يُشَاقِقُ (yüşâkiki) kelimeleri Hicaz lehçesine göre idgamsız olarak yazılmışken aynı kelimeler Mâide sûresinin 54. âyetinde يَرْتَدُّ (yertedde), Haşr sûresinin 4. âyetinde يُشَاقِقُ (yüşâkki) şeklinde Temîm lehçesine göre idgamlı olarak yazılmıştır.¹⁴¹

b) Te'nis tâsının vakf halindeki telaffuzu. Resmî mushafalarda te'nis tâlarından bazılarının açık (ت) bazılarının ise kapalı (ة) yazıldığı bilinmektedir. Meselâ, كلمة (kelime) bir¹⁴², لَنَّة (la'net) 'de iki¹⁴³ yerde açık tâ ile yazılmıştır.¹⁴⁴ İbn Kesîr, Ebû Amr, Kisâi ve Ya'kub açık tâ ile yazılmış olan te'nis tâlarını da vakf halinde hâ (هـ) ile telaffuz ederken diğerleri tâ harfiyle telaffuz etmişlerdir.¹⁴⁵ Arap kabileleri genelde te'nis tâsında vakıf yaptıklarında onu hâ (هـ) olarak telaffuz ederken Taylılar ve Himyerliler açık tâ (ت) olarak seslendirmişlerdir. Meselâ, kabilelerin çoğu vakıf halinde طَلْحَة (Talha) derken Taylılar ve Himyerliler طلحت (Talhat) demişlerdir.¹⁴⁶ Demek ki te'nis tâsında açık tâ ile vakıf kırâati Tay ve Himyer lehçesini yansıtmaktadır.

3. Sarf İlminin Konusuna Giren Kırâat Farklılıkları

a) Fiillerin kullanıldıkları bablarda ve kelimelerin çekimlerinde görülen farklılık. Kırâatlerin lehçe farklılıklarıyla yakından ilgili olduğu bir saha da kelimelerin çekimleri, hangi babdan kullanıldıkları vb. meselelerdir ki bu da genelde "kelimede hareke farklılığı" şeklinde kendini gösterir. Doğrudan sarf ilmini (morfoloji) ilgilendirdiği için ayrı bir başlık altında ele alınmıştır.

Medine kırâat imamlarından Nâfi'in sîn harfinin esresiyle عَسَيْتُمْ (asitüm)¹⁴⁷ şeklindeki okuyuşu Kureyş, diğer kırâat imamlarının عَسَيْتُمْ (aseytüm) şeklinde üstün harekeyle okuyuşları¹⁴⁸ ise Kureyş dışındaki lehçelere ait bir kullanımdır. Çoğu kırâat imamlarının يَعْكُفُونَ (ya'küfün)¹⁴⁹ şeklinde okudukları kelimeyi Hamza, Kisâi ve bir rivâyette Halef, kâf harfinin esresi ile يَعْكِفُونَ (ya'kifün) oku-

¹⁴⁰ Tâhâ 20/81.

¹⁴¹ bk. Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 285; Süyûtî, *el-İtkan*, II, 103.

¹⁴² el-A'râf 7/137.

¹⁴³ Âl-i İmrân 3/61; en-Nûr 24/7.

¹⁴⁴ Geniş bilgi için bk. Dâni, *el-Muknî' fi resmî mesâhifi'l-emsâr* (nşr. Muhammed Sâdık Kamhâvî), Kahire, ts., s. 82-87.

¹⁴⁵ bk. Bennâ, *İthâf*, I, 320.

¹⁴⁶ bk. Mehdevî, *Hecâü mesâhifi'l-emsâr* (nşr. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan), *Mecelletü Ma'hadî'l-mahitâtü'l-Arabiyye* XIX/1, (Rebiulâhir 1393/Mayıs 1973), s. 80; Bennâ, *İthâf*, I, 320; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, vs md.

¹⁴⁷ el-Bakara 2/246; Muhammed 47/22.

¹⁴⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 230.

¹⁴⁹ el-A'râf 7/138.

muştur ki bu okuyuş Esed lehçesini yansıtır. İbn Âmir, Âsım, Hamza ve Ebû Ca'fer, muzâri konumdaki *يَحْسِبُ* fiilini Kur'ân-ı Kerîm'de her geçtiği yerde Temîm lehçesine göre sîn harfinin fethası ile *يَحْسِبُ/يَحْسِبُ* (yahsebü/yahsebüne) şeklinde, diğer kırâat imamları ise Hicaz lehçesine göre esreli olarak *يَحْسِبُ/يَحْسِبُ* (yahsibü/yahsibüne) şeklinde okumuşlardır. Ebû Amr, Kisâî, Ya'kub ve Halef'in nun harfinin esresi ile *لَا تَقْنَطُوا* (lâ taknitü)¹⁵⁰ şeklindeki okuyuşları Hicaz ve Esed lehçelerine, diğer kırâat imamlarının nun harfinin fethası ile *لَا تَقْنَطُوا* (lâ tekhatü) şeklindeki okuyuşları ise geriye kalan lehçelere ait bir kullanımdır. Hafs, Hamza, Kisâî, Ruveys ve Halef'in, if'al babından olmak üzere *فَيْسَحْتَكُمُ* (fe yüşhitekümü)¹⁵¹ okuyuşu Temîm lehçesini, diğer kırâat imamlarının sülâsî üçüncü babdan alarak *فَيْسَحْتَكُمُ* (fe yeshatekümü) okuyuşları ise Hicaz lehçesini yansıtır.¹⁵² Hamza ve Kisâî'nin Tihâme lehçesindeki kullanımı esas alarak *يَيْشُرُكُ* (yebşüruke)¹⁵³ şeklinde birinci sülâsî babdan okuduğu fiili diğer kırâat imamları Hicaz lehçesine göre tef'il babından *يَيْشُرُكُ* (yübeşşüruke) şeklinde okumuşlardır.¹⁵⁴

Sarf ilmini ilgilendiren kırâat ve lehçe farklılıkları sadece fiillerle sınırlı değildir. Ebû Amr, Ya'kub, İbn Âmir ve Âsım'ın *حَصَادَهُ* (hasâdihî)¹⁵⁵ şeklindeki okuyuşları Temîm, diğer kırâat imamlarının *حَصَادَهُ* (hisâdihî) şeklindeki okuyuşları¹⁵⁶ ise Hicazlılar'ın lehçesini yansıtır. Zîraatle ilgili kelimelerin ilk harfini Temîmliler genelde üstün, Hicazlılar ise esre ile telaffuz etmişlerdir. Ebû Ca'fer, Hamza, Kisâî, Halef ve Hafs'ın hâ harfinin esresi ile *حِجُّ الْبَيْتِ* (hiccü'l-beyti)¹⁵⁷ şeklindeki okuyuşları Hicaz, diğer kırâat imamlarının fetha ile *حِجُّ الْبَيْتِ* (haccü'l-beyti) okuyuşları¹⁵⁸ ise Temîm'e aittir. Kırâat imamlarının Kur'an'da her geçtiği yerde Hicaz lehçesindeki gibi *رِضْوَانٌ* (ridvân)¹⁵⁹ şeklinde okudukları kelimeyi Ebû Bekir, Mâide sûresinin 16. âyetinin dışındaki yerlerde Temîmliler'de olduğu gibi *رُضْوَانٌ* (rudvân) şeklinde okumuştur.¹⁶⁰

Bir kelimenin çoğul şeklinin farklı oluşu da lehçe farklılıklarından kaynaklanabilmektedir. Meselâ, *أَسْرَى* (esîr) kelimesinin lehçe farklılığına dayanan *أَسْرَى* (esrâ) ve *أُسَارَى* (üsârâ) olmak üzere iki çoğul kipi vardır.¹⁶¹ Kur'an'da her iki şekli

¹⁵⁰ ez-Zümer 39/53.

¹⁵¹ Tâhâ 20/61.

¹⁵² Bazı kabileler *eshate* (if'al) babından, bazıları ise *sehate* (sülâsî üçüncü) babından kullanmışlardır ki her iki kullanım da aynı mânâyı (helak etmek) ifade eder (bk. Muhaysin, *el-Muktebes*, s. 69).

¹⁵³ bk. Âl-i İmrân 3/39.

¹⁵⁴ Muhaysin, *a.g.e.*, s. 70.

¹⁵⁵ el-En'âm 6/141.

¹⁵⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 266.

¹⁵⁷ Âl-i İmrân 3/97.

¹⁵⁸ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II, 241.

¹⁵⁹ Meselâ bk. Âl-i İmrân 3/3/15, et-Tevbe 9/21.

¹⁶⁰ Dâni, *et-Teystîr*, s. 86; geniş bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 238.

¹⁶¹ İbn Fâris, *es-Sâhibî*, s. 50.

de kullanılmıştır.¹⁶² Ayrıca kırâat imamlarının çoğunun أُسَارَى (üsârâ) şeklinde okuduğu Bakara sûresinin 85. âyetindeki kelimeyi Hamza أُسْرَى (esrâ) şeklinde okumuştur.¹⁶³

b) Kelimenin müzekker ya da müennes olarak kullanılması. Kur'an'da yer alan bazı kelimelerin bir yerde müzekker bir başka yerde ise müennes olarak kullanıldığı görülmektedir. Özellikle tefsir kitaplarında bunun çeşitli gerekçeleri üzerinde durulmakla birlikte lehçe farklılığından kaynaklanmış olma ihtimali fazla gündeme getirilmemiştir. Kur'an'daki bu tür farklı kullanımlara şu kelimeler örnek gösterilebilir: نَخْل (nahl: hurma ağacı) kelimesi Kamer sûresinin 20. âyetinde müzekker, Hâkka sûresinin 7. âyetinde müennes; سَحَاب (sehâb: bulut) kelimesi Nûr sûresinin 43. âyetinde müzekker, Ra'd sûresinin 13. âyetinde müennes; السَّمَاء (semâ) kelimesi de Kur'an'da genelde müennes olarak kullanılırken Müzzemmil sûresinin 18. âyetinde müzekker olarak geçmektedir. Klasik kaynakların bazılarında değişik izahlar getirilmiş olsa da Subhî Sâlih bu durumun lehçe farklılığından kaynaklanmış olmasını daha doğru bir yaklaşım olarak görmektedir.¹⁶⁴ Bu kelimelerde farklı kırâatler olmamakla birlikte, bir kelimenin Kur'an'ın bir yerinde müennes diğer bir yerinde ise müzekker olarak yer almış olması, değişik yerlerde farklı lehçelerin gözetildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Hicazlılar'ın müenpes saydıkları bir çok kelime Temîm lehçesinde müzekker kabul edilmiştir. Meselâ, "bakar" (inek), "nahl" (hurma ağacı), "bürr" (buğday), şâir (arpa), "tarik" (yol), "sebîl" (yol), sırât (yol), "sûk" (çarşı, pazar), zeheb (altın) gibi kelimeler, ayrıca "unuk" (boyun), "adud" (pazu) gibi insan bedeninin uzuvlarını belirten kelimeler Hicaz lehçesinde genelde müennes, Temîm lehçesinde müzekker sayılır.¹⁶⁵

4. Lugat (Kelime) Farklılığı

Her kabile çok eskilerden beri kullana geldiği, kendisine mal olmuş bazı kelimelere sahipti. O kabileden olmayanlar, özellikle aralarında fazla ilişki bulunmayanlar, bu tür kelimelerin mânasını bilemeyebiliyordu. İbn Abbâs'ın "فاطر" (fâtır: yaratan, icad eden) kelimesinin ne anlama geldiğini iki bedevînin kendi aralarındaki tartışmalarından öğrenmesi, Hasan el-Basrî'nin: "Biz الأرائك (el-erâik: tahtlar)¹⁶⁶ kelimesinin ne anlama geldiğini, Yemenli bir kişiyle karşılaşmış ondan öğreninceye kadar bilmiyorduk" demesi bunun bir göstergesidir.¹⁶⁷

¹⁶² bk. el-Bakara 2/85; el-Enfâl 8/67, 70.

¹⁶³ Bennâ, *İthâf*, I, 401.

¹⁶⁴ Subhî Sâlih, *Dirâsât*, s. 88-89.

¹⁶⁵ Süyûtî, *el-Müzhir*, II, 275-277; Subhî Sâlih, *Dirâsât*, s. 82; Bübû, *Fî fıkhi'l-luga*, s. 39.

¹⁶⁶ el-Kehf 18/31.

¹⁶⁷ bk. İbn Fâris, *es-Sâhibî*, s. 58; Süyûtî, *el-İtkan*, II, 4.

Aynı kelime iki ayrı lehçede zıt anlamlarda da kullanılabilmekteydi. İlginç bir örnek Zeyd b. Abdullah b. Dârim ile bir Himyer kralı arasında cereyan eden görüşmede geçer; kral dağlık bir yerde yanına gelen Zeyd'e "otur!" anlamında نَب (sib) der. Zeyd kelimeyi "sığramak" anlamında bildiği için, yüksek bir yerden sığrar ve bir yerlerini kırar ya da ölür. Bunun üzerine kral: Sizin Arapça'nız bizimkinden (biraz) farklı, Zafâri'ye gelen Himyer lehçesini bilmeli, onunla konuşmalı, der.¹⁶⁸

Kur'an'da Mekke ve Medine ortamında sıklıkla kullanılan kelimeler çoğunlukta olmakla birlikte belli kabilelere ait olduğu bilinen kelimeler de yer almıştır. İslâm âlimlerinin tesbitlerine göre Kur'an'da 30 civarında kabileye ait kelimeler bulunmaktadır.¹⁶⁹

Bir fikir vermesi açısından şu kelimeler örnek gösterilebilir: "Sulh" (barış) anlamındaki السُّلْمُ (silim)¹⁷⁰, "cem etmek" (toplamak) anlamındaki بَرَكْمُ (yerkümü)¹⁷¹, "hatab" (odun) anlamındaki حَصَب (hasab)¹⁷² vb. kelimeler Kureys kabilesine; "benzerleri" (أَشْيَاه) anlamındaki ذَاب (de'b)¹⁷³, "şedid" (şiddetli) anlamındaki عَصِب (asib)¹⁷⁴, "matar" (yağmur) anlamındaki الوَدْقُ (vedk)¹⁷⁵ Cürhüm kabilesine; "hâcât" (ihtiyaçlar) anlamındaki مَارِب (me'arib)¹⁷⁶ Himyer lehçesine; "ya'lemu" (bilir) anlamındaki يَيْسُ (yey'esü)¹⁷⁷ Hevazin kabilesine; "zehebe" (gitti) anlamında اِنْفَضَّ (infedda)¹⁷⁸ Hazreç kabilesine ait kelimelerdir. Bu kelimelerin çoğunun Arapça'daki eş/yakın anlamlıları da Kur'an'da değişik yerlerde kullanılmıştır.¹⁷⁹

5. Nahiv (Syntax) Konusuna Giren Okuyuş Farklılıkları

Arap lehçeleri arasındaki farklılıklar buraya kadar anlatılan sahalarla sınırlı kalmamış cümle yapısını ilgilendiren konuları da içine almıştır. Konuyla ilgili olarak aşağıdaki örneklerle iktifa edilecektir.

¹⁶⁸ İbn Fâris, *es-Sâhibî*, s. 51; Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 256-257; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, vsb md.

¹⁶⁹ bk. Süyûtî, *el-İtkan*, II, 102; Muhaysin, *el-Muktebes*, s. 112. Cevad Ali, bu tür bilgileri abartılı bulur ve ihtiyatla karşılamak gerektiğini söyler (bk. *el-Mufassal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, Beyrut/Bağdat 1971, VIII, 609, 619-621).

¹⁷⁰ el-Bakara 2/208.

¹⁷¹ el-Enfâl 8/37.

¹⁷² el-Enbiyâ 21/98.

¹⁷³ Meselâ bk. Âl-i İmrân 3/11; el-Enfâl 8/52.

¹⁷⁴ Hûd 11/77.

¹⁷⁵ en-Nûr 24/43; er-Rûm 30/48.

¹⁷⁶ Tâhâ 20/18.

¹⁷⁷ Meselâ bk. er-Ra'd 13/31.

¹⁷⁸ Değişik türevleri için bk. Âl-i İmrân 3/159; el-Cum'a 62/11; el-Münâfikûn 63/7.

¹⁷⁹ Geniş bilgi için bk. Süyûtî, *el-İtkan*, II, 89-103; Muhaysin, *el-Muktebes*, s. 113-131.

a) Tâhâ sûresinin 63. âyetini Hafs, İbn Kesîr ve Ebû Amr'ın dışındaki kırâat imamları *قَالُوا إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ* (kalû inne hâzâni le-sâhirâni) şeklinde okumuşlardır.¹⁸⁰ Arapça'daki yaygın kullanıma göre "inne" edatı peşinden gelen tesniye durumdaki "hâzâni" kelimesini nasb eder ve Ebû Amr'ın okuduğu gibi "hâzeyni" şekline dönüştürür. Ancak çoğunluğun okuyuş tarzında "inne" edatı böyle bir işlev görmemiştir. Dil ve kırâat âlimleri, çoğunluğun kırâat tarzına farklı izahlar getirmişlerdir. Bunlar içerisinde en fazla kabul göreni, âyetteki durumun lehçe farklılığından kaynaklandığını öne çıkaran yaklaşım olmuştur.

Ebû Ubeyde'nin (ö. 210/825), önde gelen râvilerden Ebû'l-Hattâb Ahfeş el-Ekber'den (ö. 177/793) hikâye ettiğine göre bu kullanım, Benî Kinâne ve diğer bazı kabilelere aittir.¹⁸¹ Kisât (ö. 189/805) bunu Beni'l-Hâris (Belhâris) b. Ka'b, Has'em ve Zebîd kabilelerine, Ferrâ (ö. 207/822) ve Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830) ise Beni'l-Haris b. Ka'b'a nisbet etmiş,¹⁸² tefsir ve nahiv âlimi Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) de bu kabilelere Benî Amber'in bazı kolları ile Beni'l-Hecîm, Murâd ve Uzre'yi dahil etmiştir.¹⁸³

Bu kabilelerin kullanımlarına göre tesniye elifi, ref, nasb ve cer halinde değişmemektedir. Onlar, *مررت بالزيدان، رأيت الزيدان، أتاني الزيدان* gibi tesniyeyi ref, nasb ve cer halinde hiç değiştirmeyip, sanki mebni kelimeler kategorisinde mütâlâa etmişlerdir. Nitekim bu kullanım ile ilgili olarak onların şâirlerinden bir çok beyit, fasih kabul edilen kişilerden de nesir türü örnekler nakledilir.¹⁸⁴

b) Neml sûresinin 65. âyetinde yer alan *لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ* ifadesindeki "Allah" lafzı merfû olarak okunmuştur. Nisâ sûresinin 157. âyetinde olduğu gibi, "istisnâ-i munkatı" konumundaki kelimeler Hicaz lehçesine göre mansub, Temîm lehçesine göre ise merfû olarak gelir.¹⁸⁵ Zemaşşerî Neml sûresinin 65. âyetindeki "Allah" lafzının irab açısından "istisnâ-i munkatı" konumunda olduğunu, merfû olarak gelmesinin

¹⁸⁰ Dâni, *et-Teysîr*, s. 151.

¹⁸¹ Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzû'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Fuad Sezgin), Beyrut 1401/1981, II, 21; Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim b. Seriy, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbühü* (nşr. Abdülcelil Abdüh Şelebî), Beyrut 1408/1988, III, 362.

¹⁸² Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, Beyrut 1980, II, 184; Ahfeş el-Evsat, Ebû'l-Hasan Saîd b. Mes'ade, *Me'âni'l-Kur'ân*, yy., 1981, I, 292; II, 629; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, III, 362.

¹⁸³ bk. *el-Bahrî'l-muhîr*, VI, 255; a.mlf., *en-Nehrî'l-mâd mine'l-Bahrî'l-muhîr* (nşr. Ömer el-Es'adi), Beyrut 1416/1995, IV, 88.

¹⁸⁴ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 184; ayrıca bk. aynı eser, III, 364; Ebû Bekir el-Bâkîllânî, *el-İntisâr lil-Kur'ân* (nşr. Fuad Sezgin), Frankfurt 1986 (Beyazıt Devlet Ktp, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa blm., nr. 6'dan tıpkıbasım), I, 377.

¹⁸⁵ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, II, 319-325.

ise Temîm lehçesine göre inmiş olmasından kaynaklandığını öne sürmüştü, Temîm lehçesine şiiirden örnek de getirmiştir.¹⁸⁶

c) Arapça'da "leyse" gibi olumsuzluk ifade eden "mâ" edatı Hicaz lehçesinde haberini nasb ederken Temîm lehçesinde bu işlevi görmez. Bu edatın Kur'an'da Hicaz lehçesine göre indiği görülmektedir. Nitekim مَا هَذَا بِشَرٍّ¹⁸⁷ âyetinde¹⁸⁷ haberini nasb etmiştir.¹⁸⁸

E. Sonuç

Kırâatler esas itibarıyla Kur'an'ın "yedi harf" üzere inmesine bağlı olarak ve bizzat Hz. Peygamber'e dayanan okuyuşlarla ortaya çıkmıştır. Yedi harfle ilgili sahih rivâyetlerde Hz. Peygamber'in "Kur'an yedi harf (birçok âlime göre lehçe veya kırâat) üzere inmiştir", "Cebrâil bana Kur'an'ı bir harf üzere okuttu..."; Cebrâil'in Hz. Peygamber'e: "Allah sana Kur'an'ı ümmetine bir/iki... harf üzere okumanı emrediyor" sözleri; bazı sahabîlerin "Bana Hz. Peygamber bu şekilde okuttu" ifadeleri; yine Hz. Peygamberin Kur'an'ı farklı tarzlarda okuyan sahabîlere ayrı ayrı "güzel ve doğru okudun" demesi vb. veriler¹⁸⁹ bu yaklaşımı destekler mahiyettedir. Çok genel bir ifade ile şu söylenebilir: Kırâatler bizzat Hz. Peygamber'in ağzından çıkmış veya onun sahabîlere izni ile oluşmuştur.

Kur'an'ın farklı vecihlerle okunuşunun hangi temellere dayandığının ortaya konması Kur'an tarihi ve kırâatler açısından son derece önemli bir konudur. Bir makalenin kaldırabileceği hacim ölçüsünde yapılan inceleme neticesinde görülmüştür ki okuyuş farklılıkları büyük ölçüde lehçe farklılıklarına dayanmaktadır. Kırâatlerin lehçelerle yakın alakası, kırâat ilminin usûl bahislerini oluşturan ve daha çok kelimelerin seslendirilmesini konu edinen "hemzenin tahkik veya tahfîfi", "izhar-idgam", "feth-imâle", "işmâm", "hareke farklılığı" gibi yaygın ihtilâfların yaşandığı sahaya sınırlı kalmamış, kırâat ihtilâflarının söz konusu olduğu diğer noktaları da içine almıştır; sarf (morfoloji), lugat (lexicoloji) ve nahiv (syntax) gibi ilim dallarının konusuna giren kırâat ihtilâflarının Arap lehçeleriyle az çok ilişkisinin olduğu görülmüştür.

Kelimenin hitab veya gaib, tekil veya çoğul kipiyle kullanılması, ifadelerde takdim veya tehir, irab ihtilâfları gibi okuyuş farklılıkları da aslında dil ile ilgilidir. Bu ihtilâfların çoğu o dönemdeki hakim lehçenin veya bütün lehçelerin ortak

¹⁸⁶ Zeynâşerî, Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzil ve 'uyûmi'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, Beyrut ts., III, 149; Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 286; Süyûtî, *el-İtkan*, II, 104.

¹⁸⁷ Yûsuf 12/31.

¹⁸⁸ bk. Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 286; Süyûtî, *el-İtkan*, II, 103; Subhî Sâlih, *Dirâsât*, s. 68.

¹⁸⁹ bk. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 5, "Bed'ü'l-halk", 6, "et-Tevhîd", 53, "Husûmât", 4, "İstîtabetü'l-mürteddîn", 9; Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 270-274; Ebû Dâvûd, "el-Vitr", 22; Tirmizî, "el-Kırâât", 9; Nesâî, "el-İftitâh", 37; Abdurrahman Çetin, "Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf", s. 73-76.

özelliklerini yansıtmış olmakla birlikte bir kısmı da lehçeler arası farklılıktan kaynaklanmıştır. Kur'an'ın indiği dönemde çok farklı kabilelerden oluşan Araplar'ın Kur'an'ı yalnızca bir kabilenin lehçesine göre okumak zorunda bırakılmış olmaları, pek çok Arab'a sıkıntı verecekti. İşte bir çok dînî konuda olduğu gibi fasih olan farklı lehçelere göre okuma müsaadesinin verilmesiyle de Kur'an'ı okuma konusunda kolaylık ve rahatlık sağlanmış oldu.

On Kırâat İmamı ve Râvileri

Kırâat İmamı	Temsil Ettiği Şehir	Meşhur Râvileri
İbn Âmir, Abdullah b. Âmir (ö. 118/736)	Şam	İbn Zekvân-Hişâm b. Ammâr
İbn Kesîr, Abdullah b. Kesîr (ö. 120/737)	Mekke	Kunbül - Bezzî
Âsım b. Behdele (ö. 127/745)	Kûfe	Ebû Bekir Şu'be - Hafs
Ebû Amr b. Alâ' (ö. 154/771)	Basra	Dûrî - Sûsî
Hamza b. Habîb (ö. 156/773)	Kûfe	Halef b. Hişâm-Hallâd b. Hâlid
Nâfi' b. Abdurrahman (ö. 169/785)	Medine	Kâlûn - Verş
Kisâi, Ali b. Hamza (ö. 189/805)	Kûfe	Dûrî-Leys b. Hâlid
Ebû Ca'fer Yezîd b. Ka'ka' (ö. 130/747)	Medine	İbn Verdân-İbn Cemmâz
Ya'kub el-Hadramî (ö.205/821)	Basra	Ruveys - Ravh
Halef b. Hişâm el-Bezzâr (ö. 229)	Kûfe	İshâk b. İbrâhîm-İdrîs b. Abdülkerîm